

віросповідання. Міжконфесійні конфлікти можуть вважатися вагомим чинником творення сучасної релігійності, передусім – новітньої: як інституційно (організаційно) оформленої, так і позаінституційної (позацерковної). Внаслідок цього залишається відкритим питання про те, чому поширюється тенденція позацерковної релігійності, або ж чому західні місіонери, новітні релігійні рухи є надто привабливими. Важко однозначно з'ясувати причини вибору віруючих на їх користь: діють особливі методики прозелітизму, матеріального заохочення з боку місіонерів або ж переважає розчарування в «історичних» Церквах.

6. Масова християнськість українців у її виявах і перспективі

Структурні зміни в духовному житті світу та України відображають парадигмальні напрямки розвитку суспільства на глобальному і локальному, спільнотному та індивідуальному рівнях. У цій динаміці трансформаційних процесів особливої уваги набуває розгляд питань, пов'язаних із особливостями функціонування масових форм релігійної свідомості українців, яка беззаперечно у більшості своїх виявів має християнське забарвлення і нині в умовах постмодерну набирає нових якісних рис.

У науковій літературі наявні різні підходи щодо структурування релігійної свідомості. Зокрема, один із них виділяє в релігійній свідомості два рівні: *буденний* (сюди належать масові прояви релігійності, буденна релігійна свідомість, релігійна психологія) та *теоретичний* (концептуальний) рівень (релігійна ідеологія, теологія, релігійні вчення). Перший рівень – це сукупність уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, які засвоєні віруючими і практикуються ними та передаються з покоління в покоління²⁴⁶. Характер буденної релігійної свідомості, зокрема такі її риси, як глибина і стійкість переконань та їх вплив на діяльність віруючих, завжди відрізняється в залежності від категорії віруючих²⁴⁷.

Другий рівень релігійного відображення дійсності – це комплекс релігійних понять та ідей, що є результатом певного теоретичного осмислення дійсності з релігійних позицій. Теоретичний рівень релігійної свідомості є результатом цілеспрямованої систематизуючої діяльності, яка виражається у формі чітко викладеного вчення, в якому фіксуються основи релігійного світорозуміння, догмати, канони.

Відзначимо, що буденний та теоретичний рівень свідомості – це не якісь відокремлені сфери релігійної свідомості. Вони тісно пов'язані між собою. Богослов'я впливає на релігійні переконання віруючих і знаходить в їх свідомості добрий ґрунт для своїх теоретичних побудов. При цьому воно не

²⁴⁶ Яроцький П. Л. Релігієзнавство. – К., 2004. – С. 13.

²⁴⁷ Лобовик Б. А. Религиозное сознание и его особенности. – К., 1986. – С. 49.

обмежується лише відбором, систематизацією та обґрунтуванням даних буденної релігійної свідомості, а й виробляє й такі ідеї, положення, узагальнення, які буденна релігійна свідомість вибудувати не може. Богослов'я посилює релігійні почуття та переживання віруючих.

В зв'язку з загальносвітовою тенденцією – зростанням світоглядної невизначеності, посиленням масових форм релігійності актуальності набуває проблема співвідношення релігійних та нерелігійних компонентів в релігійній свідомості індивідів. Саме це стосується наукових стереотипів у їх відношенні до релігійної свідомості як чистого типу свідомості. Гадаємо, що на сьогодні така теза не є дієвою та актуальною. Вона не знаходить свого підтвердження, оскільки нині чітко заявляє про себе тенденція до поєднання конфесійного і світського, запозичення релігійних ідей однією конфесією із інших релігійних традицій і активне їх культивування як рівноцінних власній релігійній культурі чи традиції у свідомості сучасних українців. Наприклад, захоплення позавірсповідною містиккою, астрологією, телепатією; акцентція уваги на внутрішньому світі кожної окремої особистості, чуттєвій сфері, особистісних містичних переживаннях та використання при цьому зокрема таких концептів як самозаглиблення, самопізнання, самовдосконалення, просвітлення, медитація, реінкарнація²⁴⁸. Соціологічні дослідження фіксують зростання кількості людей, які водночас є і віруючими, і невіруючими, людей, які можуть виявляти формальну приналежність до будь-якої релігійної традиції чи культури.

Відтак назвемо ті суттєві риси сучасної релігійної картини України, в якій, на нашу думку, виявляється її масова християнськість.

Насамперед зазначимо, що Україна – поліконфесійна країна. Відповідно до досліджень Центру Разумкова, проведених у 2010 році, 78% населення України самоідентифікує себе з християнською релігійністю (68,1% – з православ'ям, 0,4% – з римо-католицизмом, 7,6% – з греко-католицизмом, 1,9% становлять віруючі протестантських та євангелічних церков), а 7,2% твердять, що вони є просто християни.

Коротко відзначимо, що релігійна самоідентифікація – це категорія релігійної свідомості, змістом якої виступає самоототожнення (уподібнення) особою або групою себе з певним віросповіданням, порівняння себе з іншими членами або спільнотами суспільства, внаслідок чого окрема людина чи група людей усвідомлюють свою спільність або відмінність від інших. Виявити в собі риси певної віросповідності, жити за законами певного релігійного колективу, усвідомлювати належність до якоїсь віри, сприймати як своє її самобутність та відмінність від інших – це означає релігійно

²⁴⁸ В цьому контексті наведемо, як приклад, соціологічне дослідження, яке було проведено серед студентів православних духовних семінарій та богословських факультетів восени 2004 року. Зокрема, ідею реінкарнації підтримують 12,5% їх слухачів, ще 23,4% не змогли однозначно відповісти „так” чи „ні”. Для респондентів, які ідентифікували себе з православ'ям, такі показники є доволі високими, хоч зазначене положення йде в розріз з основами християнського віровчення.

самоідентифікуватися. Зрозуміло, що в цьому процесі правомірно виділити раціонально-пізнавальний та життєво-практичний рівні, розуміючи під першим усвідомлення людиною себе членом релігійної спільноти, з'ясування свого місця серед цієї групи, виокремлення характерних для певної групи рис, властивостей, якостей, а під другим – співвідношення себе, своєї поведінки з прийнятими даною спільнотою нормами, відчуття єдності у вірі, в Бозі²⁴⁹.

Які ж причини позитивної самоідентифікації населення України в релігійній площині? На нашу думку, різке збільшення частки релігійного населення можна пояснити як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками. Розглянемо їх зокрема.

Перше - соціальні, гносеологічні та психологічні корені релігійності в даному випадку засвідчили свою об'єктивну зумовленість. Соціально-економічні катаклізми, розпад Радянського Союзу та утворення національних держав, зміна домінуючої ідеології, національна відчуженість, соціальні розшарування і нерівність в суспільстві, безробіття та інші фактори – все це викликало у людей почуття страху, невизначеності, незахищеності перед майбутнім і привело до невіри в державу як гаранта національної безпеки²⁵⁰.

Другий фактор - це активізація релігійного життя в країні. Завдяки зміні ідеологічного клімату змінюється і соціальний статус багатьох Церков і релігійних організацій, відбувається реабілітація церковного-релігійного життя, зміцнюються взаємини держави і релігійних організацій. Тут особливо варто відзначити: діяльність Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій; зустрічі Президента України з релігійними діячами (зокрема, неодноразові його зустрічі з Патріархом Московським Кирилом, підтримка державою діяльності УПЦ Московського Патріархату); проведення молитовного сніданку за участю європейських і українських політиків, духовенства, громадських організацій та представників дипломатичного корпусу; діяльність Форуму християнських політиків (до складу якого входять, до речі, 16 депутатів Верховної Ради України)²⁵¹.

Третій і дуже суттєвий момент - це інформаційна відкритість українського медійного простору до подій релігійного характеру. Зрозуміло, що функція медіа двояка: вони одночасно відображають і формують громадську думку, тобто створюють можливі варіанти інтерпретацій в релігійній площині як в локальному, так і в глобальному масштабі. Завдяки цьому мас-медіа доносять до населення величезну кількість інформації найрізноманітнішого ґатунку про діяльність релігійних громад, а подекуди мас-медіа навіть розглядається як партнер у суспільній місії релігійних

²⁴⁹ Филипович Л. Неохристиянська релігійність в умовах конфлікту ідентичностей // Релігійна свобода. – К., 2005. – № 9. – С. 66-81.

²⁵⁰ Религия в России – взгляд социолога: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://www.religiopolis.org/religiovedenie/506-religija-v-rossii-vzgljad-sotsiologa.html>

²⁵¹ В Києві відбувся перший Молитовний сніданок: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/44493/

організацій²⁵². Зміна умов функціонування релігії, що покликана до життя процесами модернізації суспільства, приводить до того, що релігійні дискурси все частіше презентуються через медійне поле, релігійна ідентичність конструюється в рамках тієї чи іншої форми медіатизації релігії, а релігійні структури, із-за їх включеності в безперервні комунікаційні потоки, виявляються відкритими.

Тут варто також згадати активну політику освоєння кіберпростору не лише новими релігійними рухами, а й традиційними релігійними організаціями, більшість яких репрезентує себе саме через інтернет-мережі, здійснюючи в такий спосіб свою місіонерську діяльність, проводячи інформативну роботу водночас і продукуючи нові форми релігійної поведінки, виражені в таких феноменах як кібер-паломництво, кібер-молитва, онлайн-церква тощо.

Цих та низки інших факторів виявилось цілком достатньо, щоб частина людей з латентною релігійністю перейшла в групу віруючих. Соціологічний аналіз доводить, що у населення зникли причини приховувати свої релігійні переконання. Проте врахування лише самоідентифікації респондентів при визначенні частки нерелігійного населення не завжди є валідним та результативним. Зокрема, частина нерелігійних людей або ідентифікують себе з „віруючими”, або з тими, „хто вагається між вірою і невір'ям”, або ж просто уникають відповіді, використовуючи варіант „важко сказати”. Тобто відбувається завищення рівня релігійності і заниження рівня атеїстичності населення. Тут варто мати на увазі, що такий критерій визначення релігійності, як участь в релігійних святах та обрядах, сьогодні у більшості випадків немотивований релігійно²⁵³.

Іншим фактом вартим уваги є те що у масовому вимірі релігійність носить часто декларативний характер. Адже індивіди, які самоідентифікували себе як віруючі, у переважній більшості не знають онтології, есхатології, еклезіології свого християнського напрямку, а відмінності в догматичній, канонічній та обрядовій частині між різними християнськими напрямками постають незначимими елементами релігійної свідомості.

Зауважимо, що кількість людей, які повністю поділяють віровчення (і більше того – таких, що знають віроповчальні істини, які сама конфесія вважає за необхідні, щоб до неї належати), і таких, які повністю виконують релігійні практики (здійснення молитви, участь у богослужінні, причастя, сповідь), як показують соціологічні опитування, є мізерним. В деякого із індивідів звернення навіть до звичних сакральних феноменів іноді поєднується з надто слабким знайомством з його змісті навіть усередині самого канону, що ставить під сумнів питання про рівень прилучення його до тієї віри, з якою він себе ідентифікує.

²⁵² Мас-медіа як партнер у суспільній місії Церкви: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/conferencedetails/31>

²⁵³ Религия в России – взгляд социолога: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://www.religiopolis.org/religiovedenie/506-religija-v-rossii-vzgljad-sotsiologa.html>

Тому принциповим постає питання: яким є той базовий мінімум відповідних релігійних вимог, згідно з якими людину можна вважати приналежною до певної релігійної традиції. Відзначимо те, що сучасна наука не дає відповіді на питання, коли, як і в яких виявах свідомість індивіда стає власне релігійною. Чи є те ядро і як його можна охарактеризувати, що відрізняє релігійну свідомість від нерелігійної? У цьому зв'язку наявність релігійного світогляду для ідентифікації індивідом себе як віруючої людини є неістотною.

Враховуючи означені особливості та кількісні показники релігійних самодекларацій українців, актуальним є з'ясування питань якісного наповнення християнської віри, а також того, чи веде позитивна релігійна самоідентифікація до зміни поведінки, чи збігаються при цьому релігійні переконання з реальними діями, чи знаходять релігійні заяви людей втілення в їх щоденному житті, в практиці, якщо так, то саме в чому.

Іншою важливою проблемою є розрив між теорією і практикою, між бажаним і дійсним, між декларацією своєї позиції та її втіленням. Означена проблема є загальносвітовою, глобальною. Її зазнають всі народи, всі релігійні традиції. Так, зокрема, православні лідери наголошують на слабкій воцерковленості своєї пастви, на її пасивній, очікувальній позиції. Папа Римський часто відзначає те, що багато католиків формально підходять до церковного життя, акцентуючи надмірну увагу на обрядово-культурній стороні релігії. Протестанти вбачають небезпеку в тому, що основну конкуренцію християнству складають не інші релігії, а зростаюча категорія віруючих людей без конфесійної належності (віра без належності, віруючі взагалі, просто християни).

За умов протистояння релігійного та секулярного світів, цінностей, способів життя, поглядів, принципів актуалізуються питання: чи спрацьовує стереотипне уявлення про християнство як лише релігію споглядальності? чи достатньо мати віру в душі, інтелектуальну складову релігійних уявлень без активного практикування, без реалізації релігійних ідей в практичній площині, без втілення в життя світоглядно-релігійної позиції, життєвих ідеалів?

Також тут варто відзначити й те, що нині не спрацьовує ідея, що українець – це виключно віруюча людина (у більшості це стосується ототожнення українця з православ'ям, греко-католицизмом). Відзначимо, що при високому рівні релігійної самоідентифікації реальний показник релігійності сягає 3-10%. Цікаво, що цим науковим фактом оперують і церковні ієрархи. Зокрема, на зустрічі із студентами Києво-Могилянської академії єпископ Макарівський Іларій приводив, як ілюстрацію, згадану цифру²⁵⁴.

Світоглядний плюралізм, що виступає неодмінною ознакою життєвого простору сучасної людини, надає їй значно більші можливості вільного вибору порівняно із ситуацією домінування традиційних та ритуальних моделей

²⁵⁴ Аудіозапис зустрічі єпископа Макарівського Іларія УПЦ КП із студентами Києво-Могилянської Академії від 3 листопада 2011 року.

поведінки, формує „простір релігійних пропозицій” для людей, які шукають свій власний шлях до Бога²⁵⁵. При цьому на кожне своє питання у поліконфесійному середовищі вони можуть одержати декілька „рівноправних” варіантів відповідей. Адже послаблення детермінуючого впливу соціетальних, інституціональних та ситуативно специфічних норм та регуляції сприяє більш ефективному заміщенню традиційних рольових моделей життєвими стилями, які конкурують між собою за можливість бути обраними тими чи іншими індивідами.

Дуже часто таке ставлення поєднується з неінституційністю суб’єкта релігійного культу. Віруючий вважає себе прихильником того або іншого вчення, не завжди повністю відтворюючи необхідні вимоги культового характеру і не завжди беручи участь в обрядовій сфері. Подібна позиція може знаходити своє вираження в таких феноменах, як дрейф віруючих (постійний перехід з однієї релігійної групи в іншу при порівняно короткому періоді перебування всередині самої спільноти) та поліідентифікації їх (позиціонування себе одночасно як послідовника двох і більше вчень, що іноді мають абсолютно різні джерела походження)²⁵⁶.

„Нині типовим стає віруючий, - слушно зауважує з цього приводу український релігієзнавець А. Колодний, - в структурі релігійності якого домінують не догми чи обряди, а суб’єктивне самовідчуття своєї причетності до Всевишнього, проникнуте певним моральним стоїцизмом, переживанням екзистенційної ситуації. Людина починає усвідомлювати себе як частину іншого, більш Високого, Величного, Абсолютного, шукати свою сутність у ньому. Свої прагнення до суверенітету, подолання залежності від зовнішнього світу вона компенсує у своїх уявленнях про гаранта цієї незалежності – Бога, доступ до котрого можна отримати через пізнання самого себе”²⁵⁷.

„Релігійність, – продовжує А.Колодний, – це не притаманне особистості знання релігії, не сукупність певних обрядових дійств, зорієнтованих на існуючі десь поза людиною надприродні сутності, а, насамперед, певний феномен підвищеного енергетичного фону душі людини, що охоплена усвідомленням Високої Істини, відчуттям своєї причетності до неї”²⁵⁸.

Неінституціалізована релігійна свідомість носить переважно особистістний характер і породжена вона саме внутрішніми переживаннями людини. У ній індивід сам для себе визначає свій обов’язок, а церковна організація, священнослужителі й обряди, що претендують на роль

²⁵⁵ Борисова Ю. В. Традиціоналістські та модерністські цінності в структурі молодіжної ціннісної свідомості: соціологічний аналіз. Автореф. дис... канд. соціол. наук. – Харків, 2001. – С. 12-13.

²⁵⁶ Рязанова С.В. «Новая религиозность» как методологическая проблема современного религиоведения: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://religious-life.ru/2011/12/ryazanova-novaya-religioznost-kak-metodologicheskaya-problema-sovremennogo-religiovedeniya/>

²⁵⁷ Академічне релігієзнавство. – К., 2000. – С. 22.

²⁵⁸ Там само. – С. 27.

посередника між людиною і Богом, при цьому постають як щось вторинне. Прийняття особового Бога як зразка для власних дій приводить до формування внутрішньої релігійності, спрямованої на захист і розвиток релігійних цінностей з огляду на них самих, а не з будь-якої іншої причини. Як слушно зауважує Л.Новікова, „увірувавши в Бога, такі люди тим не менш не готові до входження до конкретної конфесії і прийняття церковної дисципліни”.

Не будучи пов'язаною з конкретною конфесією, людина залишається вільною в поведінці, способі життя, в етичній орієнтації. Для такого індивіда притаманне особистісне сприйняття і розуміння Бога, світу, проблем життя та смерті, релігійної практики. Цей напрямок мислення і життєвої орієнтації можна схематично визначити як зв'язок „Я – Бог” в самостійно визначених індивідом формах. Зазвичай ця категорія віруючих не має чіткого уявлення про конфесійні відмінності і найчастіше її релігійність постає просто як загальний рух до Бога, симпатії до тих або інших релігійних традицій. Така позиція ні до чого не зобов'язує зокрема молодих віруючих людей, не ставить перед ними жодних віросповідних вимог: конфесійне знання для таких віруючих не є важливим. Подібне сприйняття виводить священників, культові практики на другий план, зводить прагнення до вияву своєї віри до мінімуму, при цьому зберігаючи віру в існування абсолютної реальності, в сакральні корені життя.

Іншою суттєвою рисою є характеристика віруючого-українця як такого, що відзначається високою мірою толерантного відношення до представників різних віросповідань. Показником рівня релігійної толерантності є частка тих респондентів, хто вважає, що будь-яка релігія має право на існування. У 2010 р. під час соціологічних опитувань ця частка віруючих людей склала 76,1%²⁵⁹. Цей факт дає нам підстави говорити, що Україна це межова країна з притаманними синкретичними рисами свідомості її громадян. Відзначимо, що при загальному толерантному ставленні віруючих до інших конфесій, церков, релігійних організацій, все ж таки варто вказати на наявну напруженість насамперед у взаєминах між ієрархами провідних релігійних напрямів в нашій країні.

Зважаючи на високий рівень релігійних самодекларацій українського населення, цікавим є кореляція цього із постійно зростаючою кількістю правопорушень, суїцидами, корумпованістю судової системи, фактами етнічної та релігійної дискримінації, домашнім насильством, нерівноправністю чоловіків та жінок тощо. Зрозуміло, що означені процеси можна витлумачувати констатацією низької правової культури населення України. Проте такий підхід не видається нам достатнім та обґрунтованим. Ми впевнені, що мова тут йде про глибинну духовну, ментальну та релігійну складову означених процесів, дій та мотивацій людини, що впливає на вибір того чи іншого шляху, способу взаємодії, самовираження. Перелічене є також

²⁵⁹ Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: „Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку”, 8 лютого 2011р. – К., 2011. – С. 47.

вираженням низького рівня функціональності масової форми релігійності. Вона не відзначається хоч якимсь позитивним впливом на повсякденну життєдіяльність більшості своїх носіїв.

Іншим аспектом вияву християнської релігійності є питання про ключовий елемент, що виступає як регламентатор поведінки людини в соціумі. Це насамперед є страх смерті, страх покарання, страх пекла, страх можливих страждань, посмертна відплата або ж навпаки позитивна мотивація – „золоте правило” моральності, яке неодноразово згадується в Новому Завіті: „Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви” чи щось кардинально відмінне? Що є тим базисом, який якісно трансформує релігійні ідеї, вимоги з винятково теоретичної площини у внутрішній імператив, в правило життя? Наприклад, з ідеєю 10 біблійних заповідей без перебільшення знайома більшість українців. Але при цьому водночас постають питання: який відсоток людей практично застосовує їх у своїй повсякденній діяльності? чи постають релігійні приписи для людей, що ідентифікують себе як християни, непохитним законом, який не можна порушити, а тим більше - прирівняти до будь-якого соціального чи правового закону? Відповідь тут невтішна – незначний і переважно не постають. В повсякденні християн вони практично не працюють.

Коли мова йде про християнську релігійність, то в її масовий вимір тісно вплетені морально-етичні ідеї. І тут цікавим є те, наскільки релігійно наповненим для людей, які ідентифікували себе як християни, є поняття гріх, незадоволення, покарання, що може накликати на себе людина, яка діє всупереч Божій волі? Характерним тут є те, що індивід, в умовах свободи вибору, може здійснювати вибір релігії як набору морально-етичних установок, вважаючи їх найбільш придатними для себе. Однак на вибір релігії може вплинути наявність в тій чи іншій її формі неприйнятних установок – заборон, інтерпретацій тощо. За такої ситуації християнство з його надто великим заборонним підтекстом на різні форми поведінки індивіда постає часто непривабливим. Синкретичні релігії у цьому зв'язку часто можуть більше задовольнити попит споживача на ринку релігії, поєднуючи в собі певні позитивні установки різних вірувань.

Щодо перспектив масових форм християнської релігійності, то тут звернемо ще увагу на такий нині чомусь модний і надто поширений феномен, як поклоніння іконам, реліквіям, мощам. Воно останнім часом набуває масових маніфестацій та в якійсь формі зачіпає практично усі прошарки населення. Показовим в даному випадку є самі події, черги, а водночас інформаційний супровід подій, пов'язаних з перебування тих чи інших реліквій у певних містах та храмах²⁶⁰. Ми переконані, що такі масові форми відтворення релігійності (і це усвідомлюють історичні Церкви) нині є найбільш дієвим засобом підтримання релігійності в її буденному вияві. Все

²⁶⁰ [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: http://samstar.ucoz.ru/news/a_kirilin_rasskaz_o_prebyvanii_chestnago_pojava_presvjatoj_bogorodicy_v_gorode_samare/2011-11-29-5104; [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://pravkniga.ru/interests.html?id=2560>

вище сказане наштовхує нас на думку, що нині християнська релігія (зокрема в православному та греко-католицькому її вияві) набуває такого потрактування як віра в чудо, і тут варто мати на увазі, що пласт масових форм вираження релігії постає в гіпертрофованому вигляді, але це все є насамперед частина традиції, атрибут зовнішньої релігійності, але не є глибинною християнськістю. Тут маємо певною мірою повернення до язичницьких форм вірувань у надприродне. Бога замінюють якимись матеріальними об'єктами, примітивізують його, а водночас і саме християнство як стрункого змісту євангельське віровчення. Це говорить не про силу тих християнських конфесій, які до цього вдаються і виштовхують в такий спосіб на окраїну світобачення своїх послідовників основне у віровченні – віру в Бога і поклоніння йому. Бог зникає, бо ж на його місце приходять ікони, моці, одяг і взуття так званих святих, давня християнська утварь. Християнські вірування примітивізуються, заземляються, кліризуються. Пишноти храмових оздоблень, що працюють на масового християнина, засліплюють його духовну пориви до світу Вишнього, небесного, розумом незбагненого.

7. Національне та релігійне в сучасному ісламському традиціоналізмі

Національна свідомість має вкрай важливе значення для формування релігійного середовища. На певному історичному етапі свого розвитку кожне віровчення стикається із проблемами співвідношення етнічної самоідентифікації сповідників та релігійного світогляду, а також доктринальних цінностей, визначених сакральними текстами чи їхніми інтерпретаціями, а також цінностей національних, культивованих у традиційних для віросповідників соціальних групах (мова, естетичні почуття, історична пам'ять, політичні орієнтири). Взаємодія цих чинників має широкий спектр виявів – як взаємомотивовану когерентність (коли релігійне та етнічне співпадає – наприклад, у християнських моделях національної Церкви), так і взаємну виключність, коли релігійна апологетика декларує абсолютну «деетнізацію» свідомості сповідників. Зауважимо, що останній варіант тяжіє до перетворення на об'єкт політичних маніпуляцій й водночас може бути чинником розквіту ксенофобських ідеологій.

Доктринальне формулювання апологетичного погляду на цей важливий запит соціального життя, а саме співвідношення національного та релігійного, притаманне й свідомості сучасного ісламу. Оскільки важливе значення для розвитку мусульманської суспільно-політичної думки має сунітський традиціоналізм (ас-салафійя), послідовники якого декларують безпосереднє повернення до першоджерел віровчення (Коран, Суна) та активно провадять